

ילדים עולים, הדרה וחילופי נרטיבים בספרות הילדים העברית 1960-1985: ניתוח היסטורי והשתמעויות לעבודה באולפן

אסנת גביאן

השאלה כיצד להגדיר 'ישראליות' ומהם מרכיביה היא שאלת מפתח בחקר התרבות בארץ והיא גם משמעותית מאוד לעולים הלומדים באולפן. נושא המאמר הוא אפיוני העיצוב של דמות הילד העולה בסיפורת לילדים בשנים 1960-1985. המאמר מציב את השאלה באיזה אופן השינויים שחוותה החברה הישראלית בתקופה הנדונה השפיעו על הכתיבה לילדים בהקשר זה. המאמר מבוסס על מחקר מקיף שבדק מהו ה'סיפור' העכשווי שסופרים לילדים מבקשים לספר לנמעניהם, באיזה אופן משולב המסר האידאולוגי בטקסט לילדים וכיצד היצירה הספרותית משקפת את מאבקי הכוחות הנוכחיים בארץ. מתוארים ומנותחים כאן שני הנרטיבים הדומיננטיים אשר פעלו בסיפורת לילדים וביטאו, כל אחד בדרכו, 'אמת' מסוימת ביחס לילד העולה וביחס לחברה הקולטת אותו.

מבוא

יוכי ברנדס בספרה **מלכים ג'** כותבת: 'סיפורים הם כלי נשק יעיל יותר מחרבות [...] החרבות יכולות להרוג רק את מי שניצב מולן. ואילו הסיפורים קובעים מי יחיה ומי ימות גם בדורות הבאים' (עמ' 75).

ציטוט זה מסביר את הרציונל העומד בבסיס מאמר זה ואת מטרתו. התפיסה כי 'סיפור ילדים' אינו רק אמצעי בידור 'נייטרלי' אלא נרטיב בעל משמעות ציבורית, פוליטית, חברתית ותרבותית כבר הוכחה בעבר, אם כי בעיקר ביחס לספרות ילדים שנכתבה עד קום המדינה.² מאז חלו תמורות רבות בחברה הישראלית, תמורות אשר השפיעו על האופן שבו המספרים השונים בחרו לעצב סיפור לדור הבא. השינויים שהתחוללו (בעיקר משנות השישים ואילך) נבעו מתהליכים פנים-חברתיים וכן מהשפעות זרות (מערב אירופאיות, אמריקאיות וכו'). נדמה כי בנקודת זמן מסוימת החזון הצינוני החל להתפורר ואוכלוסיות חדשות (קבוצות שוליים, עולים חדשים וכו') ביקשו לנגח את העלית ההגמונית, להגן על האינטרסים שלהן, ד"ר אסנת גביאן היא ילידת חיפה, בוגרת תנועת נוער. שירתה בצבא בתקופת מלחמת לבנון הראשונה. סיימה תואר שני בתחום הסיפור העממי ותואר שלישי בתחום ספרות ילדים באוניברסיטת תל אביב. מלמדת כיום באולפן בקיבוץ מרחביה. כמו-כן מרצה באורנים ומלמדת ספרות ילדים והוראת תרבות במסלול מורות וגננות (מו"ג) והסבת אקדמאים.

1 מבוסס על עבודת הדוקטורט של כותבת המאמר (גביאן, 2011).

2 אבן זהר (1988), דר (2002), שביט (1998), שטיימן (2002), Hodge (1990) ואחרים.

לשדרג את מעמדן הציבורי, לדרוש נגישות רבה יותר לנכסיה החומריים והרוחניים של התרבות הישראלית - גם באמצעות סיפור הילדים. משום כך יש להבין את הטקסטים לילדים כפעילות נרטיבית, כלומר כאקט פרשני תלוי אידאולוגיה והשקפת עולם. בסיפור באה לידי ביטוי נקודת מבטו התרבותית וזווית הראייה הייחודית של הדובר ביחס לעולם. הסיפור מתאר אירועים, תהליכים, מציאות - באופן סובייקטיבי, המשקף את התובנות של המספר ביחס לנושא שבו הוא עוסק. סיפור הילדים אם כן אינו רק משקף זהות ידועה מראש אלא גם מכונן אותה.

מכאן נובע כי יש לראות בספרות הילדים אתר מרכזי להפצת ידע וכוח אשר בו מתנהל מאבק על סמלי הזהות הישראלית, מאבק המושפע מצורות שיח ותפיסות עולם שונות.

תפיסת ספרות הילדים כסוכנת תרבות וגיוסה האידאולוגי, כלומר כאתר מרכזי להפצת ידע וכוח (אופיר, 1990: 190-193) הייתה, כאמור, דבר מובן מאליו מאז ראשית היווצרותה, עוד בסוף המאה התשע עשרה, וסופרי הילדים תפסו את פעילותם הספרותית במשך העשורים הבאים כחלק ממשימת גיבוש תרבותו של הלאום המתהווה בארץ ישראל. מקובל להניח (אבן זהר, 1999: 52-55) כי בראשיתה ספרות הילדים העברית התגייסה בעיקר לשירות הציונות ונועדה להשפיע ולעצב עמדות אידאולוגיות רצויות בקרב הקוראים הצעירים ואף להורות להם אופני התנהגות 'הולמים' (להלן: הנרטיב הציוני). אולם תובנות חדשות באופן תפיסת ה'ילדות' בארץ החלו להשפיע בהדרגה על הכתיבה והיצירה לילדים.³ העמדת ה'ילד' במרכז החברה אפיינה בכלל את התרבות המערבית, במידה הולכת וגוברת, מאז ראשית המאה העשרים. הדבר נבע משינויים בתחומים שונים, ביניהם התפתחויות בתחומי הפסיכולוגיה (פסיכולוגיית הילד, הבנת נפש הילד ועולמו, תפיסת שלבי התפתחות הילד וכו'), הסוציולוגיה והחינוך. הילדים נתפסו לא עוד כנמענים סבילים לשיח דידיקטי ומחנך אלא כסובייקטים הזקוקים לייצוג חיי הנפש שלהם ול'מקום' שיאפשר להם חיפוש אחר משמעות קיומם. שיח הילדות החדש (הנרטיב הליברלי) אשר חדר באופן הולך וגובר לארץ (החל משנות החמישים ואילך) עיצב גישות פדגוגיות חדשות, עודד תרבות האזנה לצורכי הילד, תרם לחקיקה מוגברת בנוגע לזכויותיו ויצר אקלים תרבותי חדש אשר במסגרתו השתנו גם צורות השיח שהיו מקובלות עד כה בטקסטים לילדים (משיח דידיקטי לשיח פסיכולוגיסטי מייצג). תמורות אלה היוו את הרקע להתגבשותם של נרטיבים חדשים בספרות הילדים ביחס לזהותו של הילד העולה בארץ וביחס לחוויה הישראלית המכוננת אותו כאדם וכאזרח.

השאלה כיצד להגדיר 'ישראליות', ומהם מרכיביה של ישראליות זו, היא שאלת מפתח בחקר התרבות בארץ, והיא גם מהותית לעולים באולפן. ה'ישראליות' הושפעה מטיפוח דימוי 'היהודי החדש', מיצירת מיתוס הצבר ומגיבוש מדיניות כור ההיתוך. כמו-כן הוטבע בה חותם העליות הגדולות של שנות המדינה הראשונות וכן חותם המתחים העדתיים, הקונפליקטים בין דתיים וחילוניים וכמובן הסכסוך היהודי-ערבי-פלשתינאי. מעבר לכך: משנות השישים החלו לחדור בהדרגה לארץ פילוסופיות פוסט-מודרניות המתנערות מאמת מוחלטת וריכוזית ומעודדות

3 Koops and Zuckerman (2003), Baxter (2005), Stearms (2006)

צורות חשיבה אינדיווידואליסטיות וערכים של נהנתנות והגשמה עצמית. התפתחויות בתחום מדע הפסיכולוגיה, עליית הפמיניזם, צמיחתה של חברת השפע המערבית, תנועות מחאה של צעירים בארה"ב ותנועות אנטי-קולוניאליסטיות אירופאיות - כל אלה השפיעו בהדרגה על הסדר החברתי בישראל ועל צורות השיח בה. השפעתה של המחשבה הפוסט-מודרניסטית הייתה רבה ומגוונת: במחשבה זו כלולות מגמות כפירוק שיטתי של מנגנוני סמכות וצורות שיח הגמוניות, אנטי-קולוניאליזם, פיתוח הרעיון של ריבוי הנרטיבים וכתובת היסטוריה תרבותית מתוך מגוון פרספקטיבות, מתן לגיטימציה להבדלים תרבותיים והגדרה של הזהות האישית והקולקטיביות במסגרת מערך של יחסי כוח (יונה ושנהב, 2005: 52-123). קולו ההגמוני של השיח הציוני שמר על מעמדו במידה רבה עד שנות השישים, אם כי גם לפני כן החלו להישמע לצדו קולות נוספים (פלד ושפיר, 2005: 9-56). כל אלה היוו את הרקע החברתי, הפוליטי והתרבותי שבמסגרתו התפתחה והשתנתה גם ספרות הילדים.

רוב המורים באולפנים היום היו ילדים צעירים בתקופה שבה דן מאמר זה (1960-1985), כלומר הם היו נמענים של סיפורת הילדים העברית באותה עת והכירו את תכניה, את מאבקה האידיאולוגיים, את השינויים הערכיים שהתחוללו בה וגם התרחשו בזכותה. מורה, העובד עם עולים חדשים, עשוי למצוא עניין בהיחשפות לאופן הארגון הנרטיבי אשר עמד בתשתית של ספרות זו. נושא המאמר הוא מעמדו של הילד העולה בסיפורת לילדים.⁴ המאמר שואל באיזה אופן השינויים שחוותה החברה הישראלית בתקופה הנדונה השפיעו על הכתיבה לילדים בהקשר זה: מהו ה'סיפור' שהסופרים מבקשים לספר לנמעניהם, באיזה אופן משולב המסר האידיאולוגי בטקסט לילדים וכיצד היצירה הספרותית משקפת את מאבקי הכוחות בארץ. במילים אחרות, ניתן לומר כי השאלה המרכזית במאמר תבחן כיצד באים לידי ביטוי חילופי השיח בסיפורת לילדים, המשמשת כאתר למאבק בין אופני שיח מעמדיים ואתניים מתחרים, אידיאולוגיות סותרות ותפיסות פוליטיות מנוגדות (הקול ה'הגמוני' וקול ה'אחר'). ובמבט כולל:

כיצד היבטים מורכבים של הגירה וקליטה, מיון והדרה באו לידי ביטוי בסיפורת הילדים?

המסגרת המושגית המשמשת לצורך דיון זה שאולה, בין השאר, מתוך הספר בעריכתן של לומסקי-פדר ורפפורט, **נראות בהגירה**. סוגיית הנראות בהקשר מאמר זה מבקשת לבחון את ייצוגו הספרותי של תהליך הקליטה של המהגר בקרב החברה המקומית, כמו גם את האופן שבו העולה עצמו בחר להבליט או לטשטש את נוכחותו בחברה זו. סוגיית הנראות בוחנת גם את הביטוי הספרותי לדרך שבה העולים התבוננו והבינו את החברה שאליה הם הגיעו ומהו הדימוי שהם יצרו לעצמם על המקומיים. אופן הבניית נראותם של העולה והקולט בטקסטים לילדים מהווה אקט של זיהוי הממייין, מתייג, מבנה זהות ומסמן את ה'אחר' - כלומר פעולה נרטיבית מכוננת בעלת משמעויות חברתיות ואידאולוגיות.

המאמר מתאר את שני הנרטיבים הדומיננטיים אשר פעלו בסיפורת לילדים⁵ ועיצבו, כל אחד בדרכו, את ה'אמת' שלהם ביחס לילד העולה והחברה הקולטת אותו. נקודת המוצא לדיון

4 המאמר דן בילדים עולים מן המערב, אך מתמקד בעיקר בעלייה מברית המועצות.

5 שני נרטיבים מתוך ארבעה (גביאן, 2011).

היא כי סיפורת זו מתארת 'אמיתות' שונות: כולן סובייקטיביות ויחסיות; כל דובר מציג למעשה גרסה משלו ביחס ל'אמת'. מכאן משתמע כי לא קיימת 'מטה-אמת' היסטורית, וכי הסיפורת לילדים היא מערכת רבת נרטיבים שבה 'האמת' זוכה לפרשנות וביטוי מגוונים ולעתים סותרים. כך בכל אחת מצורות השיח הפועלות בה.

רקע

ארץ ישראל-פלסטינה, וה'ישוב' המאורגן בתוכה, היוו מרחב קולט הגירה כבר מסוף המאה ה-19 (הכהן, 1994: 2-7). הבאים כונו בשמות שונים (מעפילים, עולים, עקורים, מגורשים ועוד), וכל אחד מן הביטויים היה רווי במשמעויות ערכיות, היסטוריות ואידאולוגיות, כולל הביטוי המקובל בקרב החוקרים בשנים האחרונות, הנתפס כנייטרלי באופן יחסי ומתייחס אל העולים כאל 'מהגרים'.⁶ לנרטיב 'השיבה הביתה' היה תפקיד משמעותי במסגרת השיח הלאומי, והוא נועד לעודד עלייה לארץ ולסמן את גבולות הזכאות למעמד זה, כלומר מי מוגדר כיהודי השב למולדתו. סימון זה יצר הפרדה בין יהודים ללא יהודים. באמצעותו של הנרטיב הזה כוננה החברה הישראלית הציונית פרקטיקות טיפול בתחום העלייה והקליטה בעולים היהודים מצד אחד והדירה מהגרים אחרים שלא הלמו את הגדרותיו של חוק השבות מצד שני (לומסקי-פדר ורפפורט: 11-39). עם זאת, השייכות לקולקטיב היהודי לא הבטיחה בהכרח שוויון במעמד וזמינות שווה/דומה לנכסיה הרוחניים והחומריים של מדינת ישראל. קריטריונים שונים כגון ותק, מוצא, הון (כלכלי ותרבותי) יצרו פערים משמעותיים בטיב הקליטה ובאיכות החיים של העולה לאחר הגיעו ארצה. טראומת ההגירה עצמה לא התפוגגה בהכרח עם הדור הראשון, והיבטים שונים הקשורים בה השפיעו במקרים מסוימים גם על בני הדור השני ומעבר לכך.

סיפורת הילדים מרבה לכתוב על ילדים עולים. גם במסגרת זו, העולה נתפס לעתים כזר מאיים המשבש את גבולות הסדר הטבעי⁷ (Bauman, 1990). מאמרי ידון באופן שבו עיצב השיח הציוני את נראותו המדומינת⁸ של העולה החדש, ואת השינויים שחלו בנראות זו כאשר נרטיב אלטרנטיבי ביקש להציב מערכת ערכים שונה מזו הלאומית שהייתה מקובלת עד אז. השאלות שראוי לשאול בנוגע לדמות העולה החדש עוסקות בשתי תקופות חיים שונות: חיי

6 כך, למשל, לומסקי-פדר ורפפורט (2010) במבוא לספר בעריכתן, **נראות בהגירה**, מציינות כי המונח 'הגירה' הוא מונח נייטרלי ואוניורסלי, בניגוד למונח המקביל 'עלייה' (עמ' 7). אולם במאמר זה אנו טוענים כי גם המונח 'הגירה', המבטא אי-נחת מן המשמעות הלאומית, מייצג תפיסת עולם מסוימת (ליברלית, אוניורסלית ואולי אף פוסט-ציונית בהקשרים מסוימים). כלומר גם ביטוי זה רווי ערכים - בדרכו.

7 התאוריה של באומן ביחס ל'אחר' טוענת כי דמות זו היא הבנייה חברתית, היוצרת מהות קיום שחורג מן הסדר החברתי הקיים. ה'אחר' לפי באומן אינו מתאים לקטגוריות המקובלות ולפיכך קיומו מעורר חשד ופחד, שכן אינו חלק מהסדר הטבעי של החברה.

8 נראות מדומינת היא הידע התרבותי המצטבר ביחס לדמות העולה, לאו דווקא בעקבות מפגש קונקרטי אלא כתוצאה מסטיגמות, דעות קדומות, מידע הזורם אודותיו בערוצי התקשורת השונים וכו'. עוד על עניין זה ראו אצל Ahmed (2000).

לפני העלייה ולאחריה. הדיון בדמות 'העולה החדש' בספרות חייב מטבע הדברים להידרש לסוגיית התפוצה שממנה הגיעה הדמות, משמעותה של תפוצה זו בעבר (בעיניו של הנרטיב הציוני) וטיב הזיקה הקיימת בקרב העולה כלפי מוצאו עם קליטתו בארץ. הדיון יבחן באלו מונחים מתוארת תפוצה זו (גלות, תפוצה, חוץ לארץ וכדומה), מהו ההיבט הערכי שהמונח מוסיף לִסְפֵר, מהו מעמדה של ארץ/מדינת ישראל בעיני הדמויות בספר ובעיני המספר, כיצד מעמד זה בא לידי ביטוי בסיפור, טיב היחסים בין ה'מולדת הישנה' והמרחב הישראלי, היקף התייעוד של הווי החיים בארץ המוצא ומה משמעותו של תיעוד זה. כמו כן יידונו דימויי גוף המהגר, האופן בו נראותו היא מושא ללעג, אהדה או קבלה, באיזו מידה הגוף הנבחר (Weiss, 1-6: 2002) שימש מודל לחיקוי עבור העולה בהגדרת 'נראות תקינה' ואלו מאמצים פיזיים ונפשיים השקיע המהגר על מנת 'לעבור' (Garfinkel, 1967: 136), כלומר להתקבל, להשתלב. רמת החיים של העולה טרם עלייתו משמעותית גם היא לאופן שבו הוא נקלט בארץ: האם בעלייה קיים מרכיב רצוני-התנדבותי (כלומר מדובר באקט של הקרבה) או שמא מדובר בעליית הצלה. גם זמן העלייה מהווה מרכיב במשמעות הפוליטית, הרגשית והחברתית של דמות העולה (לפני קום המדינה, בעלייה ההמונית של שנות החמישים, בשנות השבעים). שאלות העוסקות בקליטתו של העולה בארץ בוחנות כיצד נטמע העולה בחברה החדשה או, במילים אחרות, באלו פרקטיקות של נראות הוא נקט על מנת לשפר את 'התמקמותו' החברתית: על מה נדרש לוותר או לחילופין מה הרוויח מן הדיאלוג מול החברה הקולטת, מה טיב היחסים שפיתח עם האנשים והתרבות הילידיים. אופן עיצובה של כל אחת מן הסוגיות הללו ישפיע על ייחודה ומאפייניה של הדמות בסיפור ועל האמירה התרבותית הכוללת שהיא מייצגת.

השיח הציוני

האידיאולוגיה המרכזית ביישוב העברי בראשית המאה העשרים דגלה בשלילת הגלות והעמידה את הציונות אליה ביחס דיכוטומי. דימוי הגלות עוצב בכלים קריקטוריסטיים ואף סרקסטיים (שפירא, 1992: 354). המינוח שתיאר את החיים בגלות כלל מושגים כגון רקב, ניוון ואנוכיות. אלה היוו ניגוד גמור לחייו עתירי המעש החלוצי, הגבורה וההקרבה של היישוב הציוני בארץ. השיח שולל-הגלות שעליו התחנכו הילדים בבית הספר ובתנועות הנוער דחה את דמות היהודי הגלותי: אורח חייו, מראהו, אופן ההתמודדות שלו מול העולם, תכונותיו. אולם בשנות הארבעים חלה נסיגה באופן שיח זה (דר, 2002: 23-24), מגמה שהתחזקה ככל שרבו הידיעות על השואה המתחוללת באירופה. את הנרטיב שולל הגולה, שהונחל גם לילדים, החליפה באופן זמני צורת שיח הספוגה צער והזדהות וכן דגם סיפורי אשר דן בגלות ובשואה במונחים של לקח שסופו מאבק לאומי על ארץ ישראל. יעל דר טוענת (דר, 2002: 250) כי החיבור בין השואה לתקומה הפך לצורת השיח השלטת והיווה את השיח הממלכתי בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה. אף על פי כן, גם בשנות השבעים לא נעלם לחלוטין מן השיח הציבורי ובעקבותיו גם בסיפורת לילדים השיח שולל הגלות. כך, למשל, שיח כזה קיים בספרה

של אסתר שטרייט וורצל (1969) **נערי המחותרת**, המתאר בהתנשאות את תחושתו של הגיבור הצבר כלפי יהדות הגולה, המופיעה כגוף קיבוצי המתרפס מול הקלגס הגוי. כך גם בספרה של דבורה עומר **דמעות של אש** (1983), המתאר את יהדות הגטו כקבוצה עלובה וחסרת כבוד עצמי או זקיפות קומה וכו'.

אולם נימה זו אינה מייצגת את הקו השליט בשיח הציוני הממלכתי. הגלות אכן היוותה ערך שלילי, אולם הגישה הפייסנית כלפי החיים בה - שאת שורשיה אפשר כבר לאתר בשנות הארבעים - צברה תוקף ונוכחות. בהדרגה ביקש הנרטיב הלאומי להתפייס עם הגלות ובמקרים מסוימים להביע הבנה והזדהות למצבם של היהודים היושבים בה. כך, למשל, מוטיב הייסורים הכרוך בחיים בגולה מתואר בהרחבה יתרה המבקשת להמחיש את הסבל וליצור באמצעותו הזדהות ואמפתיה כלפי העולה. יש להבין רטוריקה זו על רקע האווירה ששררה בארץ לאחר מלחמת יום כיפור אשר יצרה סובלנות חדשה בקרב הציבור כלפי קורבנות השואה וניצוליה (שפירא, 1997: 86-103). אפשר, למשל, לראות את סוג האמפתיה הזו בספרה של דורית אורגד **ספינה רעועה** (1975), המעמיד במרכז הדיון את מסע הייסורים שחוו העולים הבלתי לגליים בדרכם לארץ ישראל על סיפונה של אוניית המעפילים 'אגאוס ניקולאוס'.

במאמרו 'לא באנו מן הים' חבר מציין (חבר, 2002) כי לתהליך חציית הים בדרך לארץ ישראל הייתה משמעות סימבולית. העולה האירופאי, על פי השיח הציוני, עזב מרחב טריטוריאלי תרבותי וחווה מעבר שעיקרו תנועה מגלות לגאולה. המסע בים היה אמצעי שיש לחצותו, להתגבר עליו, להיפטר ממנו בדרך אל ישראל (אמצעי להשגת היעד המרכזי: המרחב הציוני). הוא סימל את המעבר מן העבר אל העתיד והפריד בין המרחב הגלוי לטריטוריה הלאומית (ישראל). נדרש מן העולה ניתוק מוחלט מאורח חייו הישן, והים סייע ביישומו של ניתוק זה. המעבר בים קיבל, אם כן, ממד דרמטי, וכך למעשה ניכס השיח הציוני את הים לפעילותו החלוצית הציונית. עד שנות השישים הוצנע תפקידם ההיסטורי של המעפילים ואופן עמידתם הנחוש בתלאות הדרך (אלמוג, 1997: 142-143). במונחיהן של לומסקי ופדר ניתן לומר כי אי-נראותה של קבוצת 'המעפילים' ושקיפותה היחסית הייתה פרי הבנייתו החברתית של השיח הציוני: בעבר, סיפור ההעפלה נהג להבליט את הניגוד בין הצבר הלוחם לבין העולה שעוצב כדמות סבילה וגלותית. הנרטיב פיאר את הקברניט המצליח להתגבר על הקשיים בדרך בזכות חוסנו הפיזי והנפשי. איש הפל"ים היה לגיבור הנרטיב 'ולא העולה שהוא העמיס על שכמו' (בניסוחו של אלמוג, לעיל).

ספרה של דורית אורגד פועל אמנם במסגרת שיח ציוני מסוג זה, אך מוסיף לו ניואנסים חדשים באמצעות עיצוב סוג חדש של גיבור: דמות המעפיל המתייסר (ובכך הוא מחלף דמות זו ממקומה המחוק והנעדר). איננה ואמה, שתי דמויות ממין נקבה, נמלטות מאירופה לארץ על סף מלחמת העולם השנייה. הסיפור מתמקד בשתי הדמויות האלה: ילדה ואמה. לנשיותן יש משמעות בספר זה, שכן היא תורמת לתחושת חוסר האונים שהן מקרינות. בעוד נוסעי הספינה האחרים מוצגים כגוש חסר ייחוד, בהמי ואלים, איננה ואמה מעוצבות כדמויות

עדינות, אווריריות וענוגות עד כי נדמה שהן עומדות להיעלם. מצבן הפגיע אשר בעבר היה מייצר מצב של אי-נראות, בנרטיב הנוכחי מסמן ומזכה אותן במבט חדש: הן גיבורות. על אף החידוש היחסי הקיים בספר, אופיו הציוני של המסר הלאומי נותר על כנו. כנגד דמותן הרחנית והענוגה (אינגה ואמה הן למעשה דמות זהה), בולטת דמותו של השליח מארץ ישראל. נראותו הנחשקת כ'גוף נבחר' (ראו לעיל) משרתת את האמירה המבוקשת: 'כה גבוה נראה לה, כה נישא', 'לדמותו יש הילה של זוהר', 'בלוריתו השחורה כזפת על מצחו ופניו הביעו עוז רוח', 'שיזפון פניו, 'חוסנו'. יש להדגיש כי המחשת הייסורים שחוו העולים בדרכם לארץ, אילו סופרו כעשור או שניים קודם לכן, היו ודאי מחזקים את נראותו השלילית של היהודי הגלותי החולני. העמדתם כנגד הצבר הבריא והחסון הייתה, כאמור, העמדה סטראוטיפית טיפוסית של השיח הציוני. אולם הנרטיב שלאחר מלחמת יום כיפור⁹ יצר דינמיקה בעלת ניואנס שונה: הגברת ההזדהות כלפי יהדות אירופה וניסיון להרחיב את האמפתיה החדשה כלפי קורבנות השואה גם אל מגזרים חדשים שאינם קשורים בה ישירות, כמו העולים מן הארצות הקומוניסטיות.

הנימה הסובלנית כלפי העולים מן המערב נבעה גם מההכרה החדשה כי לא בכל המצבים יכול היהודי לממש את רצונו לעלות לארץ - וזאת מסיבות שאינן תלויות בו, כמו ישיבתה הכפויה של יהדות ברית המועצות במרחב זה. בגרסתו המתחדשת, השיח הציוני התאפיין לא רק בנימה כללית אמפתית יותר אלא גם בייחוס תכונות, אשר נחשבו בעבר לנחלתם הבלעדית של הצברים (שובבות, חוצפה, בריאות נפשית), לדמויות החיות במרחב שאינו ארץ ישראל. מעמדה של הדמות החיה בגלות, מבחינתו של השיח הציוני בספר בעל מבנה סיפורי כזה (ראו להלן), היא כשל תינוק שנשבה בין גויים וטרם 'גילה את האור'. סיפורת ציונית, אשר בה אמפתיה חדשה כלפי דמויות גלותיות, נוהגת לפתוח את הסיפור בשלב שבו הגיבור טרם גילה את זהותו היהודית. בורות זו מנמקת את ישיבתו במרחב הגלותי. הציפייה שמבנה סיפורי זה עשוי לבנות תהיה כי עם התגלות ה'אור' תעשה הדמות כל שבאפשרותה כדי לעלות לארץ. אופן הצגה זה הוא חלק מן הנימה הפייסנית ו'המבינה' אשר אפיינה את הכתיבה החדשה של השיח הציוני. כך, למשל, **קטי - יומנה של נערה** (רבקה קרן, 1977). זהו סיפורה של ילדה המגלה, לצד אהבות ילדות וחוויות נעורים, את משמעות חייה כיהודייה בגולה, לאחר

9 מקובל לטעון (שפירא, 1997: 86-121) כי משנות השישים ואילך החל להשתחרר בהדרגה הטאבו הישראלי על נושא השואה (הכוונה לקוד השתיקה שאפיין את יחסה של החברה הישראלית לאירועי השואה: ניצולים נמנעו לספר את חוויותיהם, ילידי הארץ נמנעו לשאול, פרסום מועט של ספרות בעניין וכו'). הוצעו סיבות מגוונות להדחקת השואה מן התודעה הישראלית ולמועד פקיעתה (משפט אייכמן, תקופת המתנה ב-1967, מלחמת יום כיפור, המהפך הפוליטי ב-1977). בין הסיבות להדחקה זו נמנים חוסר ההכרה וההבנה של הציבור בישראל באשר למהות השואה (משפט אייכמן שינה מצב זה). **חרדות קיומיות קולקטיביות שחוותה החברה הישראלית במלחמת יום כיפור ושידורי הטלוויזיה ששיקפו מצבים של השפלה וחוסר אונים במלחמה זו - תרמו אף הם לרמת הזדהות גבוהה יותר עם יהדות הגולה בתקופת השואה**. חילופים בהנהגה השלטונית בארץ אפשרו תרבות נרטיבית חדשה (כלומר הופעת מיני שיח חלופיים) וריענון של אתרי זיכרון ישראליים, בהם ספרות הילדים כמו גם הקולנוע, ספרות המבוגרים והעיתונות.

המהפכה בהונגריה בשנת 1956. תהליך ההתוודעות לעלילת-העל הציונית כרוך מבחינתה במספר תחנות ביניים: ראשית, על הילדה להשלים עם יהדותה על מנת שהאופציה הציונית תקבל משמעות נכספת בעיניה - עד להגשמתה באופן מלא באמצעות העלייה. אל יהדותה, כמו אל החלום הציוני, הנערה מתוודעת בשלבים, ושני התחומים שלובים זה בזה במונחים של בעיה ופתרון. ואכן, מרגע שלומדת הנערה על האופציה הציונית היא פעילה מאוד לשם הגשמת המטרה הלאומית. הספר מציג את רגע העלייה כשיאו של חלום.

האמירה הציונית בספרה של שטרייט-וורצל **נערי המחותרת** נבעה מתוך העמדה סטראוטופית שיפוטית, המעניקה עדיפות לדמות הצבר על פני התנהלותו של 'היהודי הגלותי'. הנרטיב בספרה של אורגד הפך את העולה לדמות המרכזית בסיפור וצמצם את העיסוק בצבר. השיח המאדיר את גבורתו של יליד הארץ פינה מקום לנרטיב המתמקד בחוויית העלייה של העולה עצמו ובהמחשת הייסורים שעבר. מבט זה סימן אמנם את העולה כ'אִמֶר גיבור', אך זרותו ביחס לילד הישראלי נותרה על כנה. ספרה של קרן מציג נקודת מוצא שונה: קטי היא דמות שילד ישראלי עשוי לחבב (לא לשנוא ולא לרחם): היא דומה לו במובנים רבים ועיצובה מבוסס על מוטיבים אוניוורסליים - הצורך בחברות, מרד מול ההורים, שובבות והומור - ולפיכך היא אטרקטיווית יותר מגיבורים גלתיים אחרים המופיעים בסיפורת הציונית. 'חסרונה' - העובדה שהיא חיה בגלות - אינו נזקף לרעתה. היא 'מכפרת' עליו בתהליך ההדרגתי שהיא עוברת בספר ומתקנת אותו עם עלייתה לארץ. השיח 'סולח' לקטי על כך שחיה עד כה בגולה ומאפשר לעצמו 'להבין' את מצבה המיוחד - במיוחד הודות לעובדה כי הגיבורה מאמצת את האידאולוגיה הציונית ומאשררת אותה. המבט על העולה בהקשר זה, אם כן, מתאר 'נראות תקינה' (ילדות נורמטיבית למדי) שעמה הנמען יכול להזדהות. מיקוד תשומת לבו של המתבונן בהיבטיה האוניוורסליים של ילדות נורמטיבית מעין זו מסייע לטשטש את העובדה כי למעשה מדובר ב'יהודי גלותי', ומשיל (או 'משכיח' מן הצופה) סימני נראות לא רצויים. הרטוריקה של הספר בונה ביוגרפיה חדשה לדמות 'הילד היהודי בגולה' וכך מתקנת את הייצוג החברתי-תרבותי שולל הגולים והגלות שאפיין את הנרטיב הציוני לפני שנות השבעים.¹⁰

שני תחומי השינוי של הנרטיב הציוני אשר תוארו לעיל (מוטיב הגבורה המיוחס לעולה האשכנזי ועיצובו במונחים צבריים) הרחיבו את גבולותיו של אחד מערכי היסוד של האתוס הישראלי: ערך ה'גבורה'. הגבורה יוחסה לדמות הצבר שמימש והגשים אותה בשדות הקרב. הדימוי הצברי של לוחם גיבור עמד בניגוד לדמותו הסטראוטופית של היהודי הגלותי הפחדן ורפה הרוח. אולם בשנות השבעים רטוריקת הגבורה לא יוחסה עוד בלעדית לצבר. כפי שתואר לעיל, אליטות חדשות (בהקשר זה: עירוניות מארצות מוצא קומוניסטיות) ביקשו לשדרג את מעמדם ויוקרתן בקרב הציבור - ועשו זאת באמצעות החלת האתוס הציוני-צברי על בניהן. סיפורם של מסינג ורון-פדר (1974), **יהודי בעל כורחו - זיכרונותיו של ילד ברוסיה**,

10 כאמור לעיל, הציונות החילונית הייתה מבוססת על שלילת הגלות ושליטת האדם הגלותי והעדיפה את ה'עברי החדש' על פני היהודי הישן (שקד 1998: 23). התפיסה החדשה (בעקבות משפט אייכמן, בין השאר) העניקה לגיטימציה ליהודי הגלותי מתוקף מעמדו כקורבן חף מפשע של עולם עוין.

הוא דוגמה נוספת לעניין זה. הספר מתאר את דרכו של יורי, קומוניסט אדוק, אל הציונות. דרכי האפיון של הדמות אמנם פועלים על פי הקודים האופייניים לשיח הציוני, אלא שעתה הם מיושמים על היהודי בגולה בעיקר בהקשר לסוגיות כמו פחדנות וגבורה, כבוד וגאווה. הספר בוחן את השאלה האם היהודי בגולה הוא פחדן, ובוריס מייצג אפשרות זו. גם בהקשר זה, פוליטיקת הנראות מתרחשת דרך ייצוגים סמליים של מאבקים חברתיים. גופו הכפוף והבלתי ספורטיבי של בוריס מייצג זהויות פוליטיות ישנות מבית מדרשו של הנרטיב שולל-גלות. ואף על פי כן מסתבר כי מראה זה מטעה וכי בוריס פועל באופן מחתרתי כנגד המסד (לימוד עברית, קריאה בתנ"ך). יורי לומד להעריך מחדש את ערכיו: לא בוריס הוכיח פחדנות אלא הוא עצמו, כאשר חשש להתמודד עם זהותו האמיתית. בהדרגה הנער לומד לשאת בגאווה את זהותו הלאומית החדשה. יורי מבין כי הודאה ביהדותו והתמודדות עמה היא סוג של גבורה באוקראינה. הספר יטען כי את הגלות עצמה - כמרחב גאוגרפי - יש לשלול, אך אל היהודים המתגוררים בה ראוי להתייחס בסלחנות אוהבת (על אף שטעו באופן התנהלותם). מדובר בשילוב חדש בין ציונות לגבורה אשר מעלה עולם תוכן חדש, לאור העובדה שאינו מתממש על אדמת ארץ ישראל. עתידם של יורי ובוריס אינו קשור בעלייה מידית לארץ: האלטרנטיבה המוצגת קשורה בפעילות מחתרתית אשר באמצעותה מכין היהודי את עצמו לרגע העלייה (לימוד עברית, קריאה בספר התנ"ך ו'חלימה' בצוותא על ארץ הקודש). יורי ובוריס, אם כן, הם יהודים מזן משולב שיש בו מן המרכיב הגלותי והצברי גם יחד.¹¹

מכלל הסיפורים שהוצגו עולה תמונת המצב הבאה, זו שאפיינה את השיח הציוני ואת אופן 'דיונו' בעולה האירופאי. השיח הציוני יטען כי:

1. כל מרחב שאינו מדינת ישראל הוא 'גלות' ויש לשלול את החיים בו. עם זאת, השיח הציוני בשנות השבעים אינו שולל את היהודי החי בגלות (ואף מתאר את חייו באהדה), כל עוד החיים בה אינם מתוך בחירה. ישראל היא ביתם היחיד של היהודים, ורק בה יכול האדם היהודי להגשים את עצמו ואת לאומיותו. בעבר יהודים התפתו להישאר בגלות, שכן זו הציעה חיי נוחות, אולם פיתוי זה התגלה כטעות, והלקח שיש ללמוד הוא כי סכנת האנטישמיות רלוונטית ואקטואלית בכל תקופה. בשנות השבעים החברה הישראלית הלאומית בשלה להתייחס אל טעות זו באופן שיש בו אמפתיה ואף הזדהות הולכת וגוברת.
2. כל עוד היהודי שרוי בגלות עליו לחיות בה כאילו מדובר במגורים זמניים ולהכין עצמו לעלייה. התארגנות זו כרוכה בהכנה נפשית (לחלום על ישראל, לספר את סיפוריה), קוגניטיביות (לימוד עברית, למשל), ובעשייה קונקרטי (ארגון מסמכים, הכשרה חקלאית וכדומה). חלק מיהודי ברית המועצות עסקו בפעילויות אלה, ולפיכך הדימוי השלילי של היהודי הגלותי לא הולם כלל תפוצה זו. אדרבה, יש לדון בה במונחים הרואיים ולראות בעולים מברית המועצות גיבורים הראויים להוקרה.

11 מוטיב זה מופיע גם באופן העיצוב של דמותו של נורי, יהודי עירקי, גיבור ספרו של סמי מיכאל (1975) **סופה בין הדקלים**, הפועל בזקופות קומה, מתוך כבוד עצמי, ביטחון וכוסר מנהיגות, חוצפה ושובבות ובעיקר בגבורה - ואינו עונה לדימוי של היהודי הגלותי.

3. מדינת ישראל היא מקום קסום, כמעט אגדי. ילידי המקום הזה עולים על היהודי הגלותי במבנה גופם החזק, בצחוקם, במראם השזוף ובבריאותם הפיזית והנפשית. יתרונו של הישראלי הילידי נובע מהאופן שבו הוא גדל כאדם חופשי. אף על פי כן, גם בגלות עשויה לצמוח יהדות אטרקטיווית ופעילה מבחינה ציונית אשר איננה שונה באופן מן המוכר אצל ילידי הארץ.

מכל האמור לעיל ניתן לראות כי ערכי הליבה אשר אפיינו את הדיון ב'צבר' ביחס לעולה הלכו והשתנו בהדרגה. ניואנסים קטנים הלכו וצברו משמעות מספר לספר: הצבר נותר אמנם דמות הרואית, חסונה ונערצת, אך עתה גם עולים אירופאים חדשים החלו להחיל על עצמם מונחים צבריים וערכים לאומיים. הזכות להיקרא אליטה לא נתפסה עוד כזכות בלעדית של ילידי הארץ, ומנהיגות חדשה החלה לשדרג את מעמדה ודימויה בחברה הישראלית וכך לצמצם את מעמדה של המנהיגות הקיימת. עניין זה עתיד להוות גורם נוסף בערעור מעמדו של השיח הציוני בכללותו.

היבט חשוב נוסף שאפיין ספרים מבית מדרשו של השיח הציוני, הנוגעים בסוגיית העולה החדש: הבחירה לסיים את העלילה עם רגע ההגעה לארץ של העולה. ספרה של רבקה קרן, למשל, מסתיים בנקודה שבה מתגלים אורות חיפה מן האונייה. הסיום בנקודת זמן זו מאפשר למספרת להימנע מהתמודדות עם מציאות קליטת העלייה כפי שהייתה מוכרת בתקופה שבה נכתב הספר, מציאות שהייתה פוגמת בעיצוב עלילת-העל הציונית כפתרון מושלם וקסום לגולה ולחוליה. הבניה דומה מאוד אפשר לראות גם בספרה של אורגד: המפגש עם ארץ ישראל מתואר במונחים של חוויה מזככת: 'הארץ המובטחת אשר למראָה נעלמות המצוקות ואושר גדול ממלא את הלבבות אחרי שכבר אמרו נואש' (104). גם כאן מאפשר הסיום להותיר את הדימוי הקסום של ארץ ישראל על כנו מבלי לבחון את אמתותו. הטיפול באופן הקליטה הממשית בארץ אפיין במיוחד את הנרטיבים החלופיים, שבהם באו לידי ביטוי מצוקות חברתיות שונות. חשיפתן של מצוקות אלה ערערה את הדימוי הציוני של ישראל כמקום של גאולה עבור העולה החדש.

הנרטיב הליברלי

הנרטיב הפסיכולוגיסטי-ליברלי דן בסוגיית העולה החדש מתוך עמדה שונה מזו של השיח הציוני. ראשית, הוא אינו 'מתחמק' מדיון בשאלה מה אירע לעולה מרגע שעלה על חופיה של מדינת ישראל. שנית, הוא אינו מכיר בעליונותה המובנת מאליה של האליטה השלטת ואינו מנסח ציפייה מן העולה כי יזדהה עם החברה הישראלית וערכיה מרגע שהגיע לארץ. מתוך כך המפגש בין העולה האשכנזי (אשר בנרטיב הליברלי מהווה דמות רבת עוצמה) לבין החברה הישראלית (יאפית, בעלת עוצמה משלה) טעון ונפיץ. השיח מבקש לבחון את שאלת השתלבותו של העולה בנסיבות אלה ומהן הדרכים החלופיות אשר באמצעותן עתיד העולה למצוא את מקומו בהיררכיה החברתית שאליה הוא הגיע. אדגים זאת באמצעות ספרו של מילא אהל, **יאשה הנער מרוסיה** (1973). הספר מטפל בחוויית הקליטה כפי שהיא באה לידי

ביטוי מנקודת מבטה של החברה הקולטת - תמה שכשלעצמה אין בה חידוש ביחס לנרטיב הציוני. העניין שהספר עשוי לעורר הוא באופן תיאור החוויה. הנרטיב הליברלי מבקש להדגיש כי הצלחת הקליטה היא משימה המוטלת על העולה כמו על החברה הילידית, ושני הצדדים מחויבים לה באופן שוויוני. כלומר, דימויה האליטיסטי של החברה הצברית הקולטת כבעלת בית' הקולטת בהרואיות תרבותיות נחותות ממנה נשחק כאן ואף נעלם. ממירה אותו אמירה מנקודת מוצא דמוקרטית הרואה בקולט ובנקלט שני שותפים שווים, המחויבים להצלחת תהליך הקליטה באופן דומה.

עניין נוסף שמתחדד בספר זה ממשיך היבט אשר תואר לעיל: האופן שבו ספרות הילדים עשויה להכתיב בתהליך הדרגתי אך עקבי את העלייה הסובייטית כסוג של אליטה חדשה במקום זו הקודמת. לצדה של העלייה המזרח אירופאית פועלת אליטה ילידת הארץ, יאפית ועירונית, בעלת מודעות חברתית מפותחת וערכים ליברליים אוניוורסליים.¹² במערך כוחות זה התרבות החלוצית-סוציאליסטית נאלמת ונעלמת בהדרגה, ואינה מייצגת נוכחות ממשית שיש להתחשב בה.

השינוי שהציע הנרטיב הליברלי בתחום הקליטה ביחס לנרטיב הציוני קשור, אם כן, במספר תחומים: הדרך שבה עשויה העלייה הרוסית לעורר הערכה ואף רצון לחיקוי בקרב הצברים וליצור בכך היפוך של מדיניות כור ההיתוך - למשל האופן שבו טלי, בספר **יאשה הנער מרוסיה**, לומדת לאמץ קודים מתוך תרבותו המיובאת והאליטיסטית של יאשה (למשל טלי לומדת ליהנות ממוסיקה קלאסית, לנהוג בנימוס וכו'); טשטוש סוגיית זהות האליטה בארץ; שאלת נחיתותה התרבותית של החברה בארץ ביחס לתרבות הזרה המיובאת; פחות בערכי הליבה של הנרטיב הציוני (התיישבות חקלאית, חלוציות, התנדבות והקרבה בתחום הביטחוני) לטובת ערכים חדשים שנחשבו גלויים קודם לכן (למדנות ושקדנות, אופן דיבור שקט ו'תרבותי' וכו').¹³

השינוי הערכי שחל בסיפורת לילדים בהקשר העולה החדש הלך וצבר נוכחות מספר לספר. התמטיקה, שהנרטיב הליברלי בחר להתמקד בה, הכילה הדגשים שונים מאלה של הנרטיב הציוני. כך, למשל, בשנות השבעים החלה המרה איטית מאתוס הגיוס ה'ביטחוני' לטובת גיוס

12 גיבורו של הנרטיב הציוני היה הצבר הסוציאליסט, בן להתיישבות העובדת. הנרטיב הליברלי הציג חלופה לדמות זו - בן האליטה היאפית העירונית המשכילה (ראו לעניין זה גביאן, 2011). העולה החדש בוחר את חווית הקליטה שלו בארץ ביחס לדמות חדשה זו, ובאופן זה מסמן מי הם הייצוגים החדשים הנחשקים בחוויה הישראלית.

13 גולדן (גולדן, 2010) עוסקת במוטיב זה בהקשר לספרות הילדים המאוחרת (1984-2004): לטענתה (עמ' 144-145) אחת הפרקטיקות המשמשות את הילד העולה כדי להשתחרר מנראותו הזרה ולהתקבל כישראלי היא גילוי כישרון. גילוי הכישרון של העולה החדש וההכרה בו מסייעים, לדעת גולדן, ליצור נראות ישראלית. אולם מחקר זה יטען כי מדובר בדינמיקה מורכבת מזו שטוענת גולדן: העולה מייבא את נראותו התרבותית שהיא זרה למתבונן הצבר ומשכנע את המקומי לאמץ לעצמו תבניות נראות חדשות אלה. כלומר, לראשונה ה'צבר' מאמץ דרכי נראות שאינן נורמטיביות לו ומתקן את נראותו באמצעות העולה. וראו מוטיב דומה בספרה של אבידר-טשרנוביץ (1971). גם בספר זה העולה מן התפוצה הסובייטית זוכה למעמד מוביל ומנהיגותי ומתווה דרך לחברה הילידית-צברית.

מזן חדש - גיוס חברתי. אליטות אשכנזיות, עירוניות, יאפיות ומשכילות תוארו כמי שפועלות למען הזולת, דהיינו לטובת קליטת העלייה. במיוחד הייתה חשובה לשאלת קליטתו של העולה סוגיית מקור התמיכה שממנה הוא שאב את היכולת להשתלב במוצלת בחברה הישראלית. בנרטיב הציוני החברתית (במיוחד הקיבוצית) אמורה הייתה לספק את המצע הרגשי, הערכי והמעשי לקליטתו של העולה. בנרטיב הליברלי החברה העירונית-אשכנזית, המבוססת מבחינה כלכלית, היא שהתגיסה למפעל הקליטה (בשם ערכים שאינם בהכרח לאומיים). אולם, עם הזמן, הלכה והתפוררה גם תדמית זו ולמעשה נותר העולה לדאוג לעצמו ולמצוא את דרכו לבד בחברה מנוכרת וצינית. דוגמה לכך נמצאת, למשל, בספרה של רות לוי רוסו, **מיכאל** (1975). גיבור הסיפור הוא עולה חדש מברית המועצות שעתיד להיקלט במשפחה ישראלית הנהנית משפע כלכלי. על אף הדימוי החיובי שמבקש הנרטיב בספר להעניק למשפחה הקולטת, הרי שקריאה זהירה מציעה פרשנות אחרת. קיימת חוסר אמינות, למשל, במרכיב התנדבותה של האם: ביתה אמיד, היא אינה עובדת ואין בפעילותה מוטיב של הקרבה כלשהי. בני המשפחה אינם מזהים את קשייו הייחודיים של מיכאל ומבטאים יחס מזלזל כלפי העולים באופן כללי.¹⁴ באדישותם המכלילה, למשל, כלפי ארץ מוצאו (כל המדינות מכונות בזלזול 'חוץ לארץ') משייכים בני המשפחה את מיכאל אל קטגורית-על מכלילה ('עולים חדשים') ויוצרים בכך פעולה כוחנית ואלומה ('הכלה בכפייה': Hickman, 1998). כאשר התנהגותו של מיכאל הופכת לבעייתית, ההורים המאמצים מחליטים להעבירו למוסד. מיכאל משתלב בסוף הסיפור רק הודות לעזרה שהגיש לעצמו וכוחות הנפש שמצא בקרבו. השיח הליברלי בספר זה מדגיש את התרומה הדלה של האליטה הילידית (היאפית, העירונית) בתהליך קליטתו המוצלח של העולה. הארץ ומוסדותיה אינם מהווים מרחב מרפא, החלוציות ההתיישבותית אינה גורם משמעותי עוד במשוואה (אליטה ותיקה/עולה חדש) ולמעשה, העולה עצמו (האדם האינדיווידואל) נותר בודד במאבקו להישרדות.

שיח המחדד את נקודת המבט של העולה ביחס לחברה הקולטת קיים גם בספרה של יעל רוזמן, **המצחיקה עם העגילים** (1969), העוסק גם הוא בדמותה של עולה חדשה מן התפוצה הרוסית. גם בספר זה הנערה מתקשה להשתלב בארץ שתושביה אטומים ורעי-לב. במסעם של מריאנה והאב ברחבי ישראל הם פוגשים ישראלים שריויים על סף אובדן השפיות: כזאת, למשל, היא גברת וייס, אישה זקנה וחשדנית, שנאמר עליה כי היא נוהגת להכין נקניק מחתולים. המפגש הטראומטי עמה גורם לאב ולבתו לתאר את הארץ כ'איומה' ולדון בה במונחים ביקורתיים במיוחד (18). בדומה לספרה של אורגד, גם בספר זה מריאנה מוצאת נחמה וידידות רק בקרב אוכלוסייה אשר עד כה טרם זכתה להכרה חברתית. חברת אמת

14 'הוא יודע עברית? התעניין רמי. אני חושב שהוא הבין קצת, אבל הוא מדבר ככה ככה הסביר יובל. בטח תקבלו עכשיו דירה ומכונת חדשה אמרה רונית ונימת קנאה בקולה [...] אני יודעת **שכלל העולים החדשים** נותנים דירה ומכונות וכל מה **שהם** רוצים, הוסיפה רונית. אבל מוכרחים לתת להם - התערב רמי - **אחרת הם לא יבואו ארצה**. את מכירה את הסיסמה 'מעולה לעולה כוחנו עולה'. אבא שלי סיפר לי שיש עולים שמתעקשים להתגורר דווקא בתל אביב או בירושלים, והם מסרבים ללכת לאשדוד ערד או מקומות רחוקים, ציינה ציפורה בידענות' (38-39).

ראשונה של העולה היא יונה - ילדה נכה ממוצא מזרחי. נכותה הפיזית ומעמדה הנחות (עקב מוצאה המזרחי) אינם פוגמים בעדינותה ובמהות המסומלת בשמה: שלום ושלמות. עם הזמן לומדת מריאנה לנצל את המנהגים המקומיים החדשים שרכשה - לטובתה. את זעמה היא מבטאת מעתה באמצעות קוד ההתנהגות שלמדה בארץ: היא צועקת ומשתמשת בלשון גסה (117). התאקלמותה של הילדה בסוף הספר מבוססת, אם כן, על ההכרה כי קיים סבל רב משלה (שעתה התגיסה לשמש לו קול ונציגות), על מראה חיצוני (היא הסירה את העגילים והחלה לקלוע את שיערה באופן שונה) ועל קוד התנהגות צעקני.

שיח ליברלי בעל תובנות חברתיות יוצאות דופן לזמן מאפיין את ספרה של דורית אורגד, **ידידות במבחן** (1977). הספר מותח ביקורת קשה על החברה הילידית ואינו מוצא אפשרות לדיאלוג בונה או דרך לגישור בין דמותו של העולה לבין החברה היהודית הקולטת. המפגש בין גבריאלי לילדים בארץ טראומתי ואלים. חבורה של ילדים מתגודדת סביב גבריאלי, משפילה אותו באמצעות כינויי גנאי, מתקיפה אותו פיזית ומכה אותו. נראותו היא מושא ללעג חריף על ידי הקבוצה הקולטת. הנער מבטא חרטה על כך שעלה לארץ וטוען לעדיפותם המוסרית של הילדים בארגנטינה על פני אלה שהוא פוגש בארץ.

ראשיתו של תהליך קליטה מוצלח מבחינתו של גבריאלי נוצרת רק הודות לנער ערבי, חמיד, ההופך לידיד אמת שלו. החברה הקולטת היא אשר דחקה את העולה החדש אל פתרונות הזרים לשיח הציוני. המסר בנרטיב זה מעודד ערכים ליברליים של סובלנות ודמוקרטיה ודוחה כל היבט של בוטות לאומית, משמע אלימות והדרת מיעוטים או קבוצות חלשות בחברה (כמו עולים חדשים). יש לציין כי ספר זה חריג בנוף ספרות הילדים מבחינת היחס החיובי המתפתח בו בין העולה האשכנזי לדמות הערבי, אך עצם קיומו מוכיח את כבדת הדרך שעברה ספרות זו ביחס לשיח ההגמוני אשר שלט בה קודם לכן.

סיכום והשלכות להוראה באולפן

מכל האמור לעיל עולה תמונה קשה של החברה הישראלית: זוהי חברה שסועה ורבת מתחים. בראש הפירמידה החברתית עומדת קהילה אשכנזית, משכילה ומבוססת כלכלית, עירונית ונוטה לחשיבה קפיטליסטית. חברה מתנהלים על פי רוב באופן צעקני ועל פי קודים תחרותיים. ילדיה של אוכלוסייה זו מפונקים ומרוכזים בעצמם. המפגש עם העולה החדש רווי מתחים מבחינתם, שכן דמות זו מאתגרת את מעמדם ומציעה חלופה: תרבותית, ערכית והתנהגותית. במידה וילידי הארץ מכירים באיכויות השונות והמיוחדות של העולה, קיימת אפשרות לדיאלוג בונה בין שתי החברות, ושתיהן יוצאות נשכרות מכך. כאשר מתבצרת החברה הילידית במחנה משלה, העולה מוצא לעצמו חלופות חברתיות לחבור אליהן מבין קבוצות השוליים הישראליות, קשות-יום אף יותר ממנו עצמו. האופציה כי העולה ישיל מעליו מרצונו את תרבותו המיובאת למען ערכים חלוציים סוציאליסטיים נשמעת מגוחכת בהקשר זה משתי סיבות: משום שהחברה הישראלית עצמה נדמה כי פסקה להאמין בהם (החברה הקיבוצית, למשל, אינה 'שחקן' רלוונטי בכל הדיאלוג הציבורי שתואר לעיל), ומשום שהערכים

שעל פיהם מתנהלת האליטה הישראלית החדשה (היאפית) אינם אטרקטיוויים ומשכנעים דיים עבור הזר. העולה החדש אינו ממהר לאמץ לעצמו קודים של התנהגות יאפית (הנדחים על ידו באי-רצון), אם כי בסופו של דבר מרכיבים מסוימים, כמו מראה חיצוני (תסרוקת, ביגוד) והתנהגות תוקפנית, אכן הופכים לפעמים לחלק מאישיותו.

היבט נוסף התורם להצלחת הקליטה היא ההכרה בעובדה כי מגזרים אחרים בחברה הישראלית מודרים ממנה אף ביתר תוקפנות מזו שהופנתה כלפיו (מזרחים, נכים, ערבים). בקבוצות אלה הוא מוצא בני ברית, מסייע בידן, הופך לנציגן כנגד האליטה השלטת והופך את עצמו באופן זה לאליטה חדשה ומתחרה.

העולה החדש האשכנזי היווה ללא ספק דמות מאתגרת בעולמו של יליד הארץ. יחסו של השיח הציוני עצמו אל עולם התוכן שדמות זו הביאה אל הדיון הציבורי היה מורכב ודואלי. כך, למשל, בכל הקשור למולדת הישנה: מצד אחד ניתן היה בשנות השישים לשמוע הדים מפורשים לשיח שולל הגלות שהיה מקובל בארץ כשני עשורים קודם לכן: שיח חד משמעי ותקיף המתנסח בביקורתיות גורפת כנגד כל צורות החיים בגולה ומפנה אצבע מאשימה כלפי היהודים החיים בה. מצד שני התפתח גם ניואנס חדש בנרטיב הציוני, אשר אינו נוטה עוד להכללות ואשר דן בגלות וביהודים החיים בה בנימה פייסנית ומבינה. גרסה זו של הנרטיב הציוני הנחילה את האמירה כי קיימת גלות אשר ממנה היהודים אינם יכולים להיחלץ על אף רצונם הכן לעלות לארץ ולפיכך אין הם ראויים לבוז וביקורת. ניתן, אם כן, לדון ביחס הציוני אל הגלות ותושביה במונחים היררכיים: עצם הישיבה במרחב שאינו ארץ ישראל נתפסה כאורח חיים מגונה המעיד על תושביו, אלא אם כן מדובר במרחב הקומוניסטי שעליו חלות, כך הסתבר, אמות מידה שיפוטיות שונות.

שניות זו אפיינה גם את הנרטיב בהקשר דמותו של העולה עצמו. קולות מסוימים המשיכו לתאר את היהודי בגולה במונחים מבזים (פחדנות, ניוון, סבילות), בעוד קולות חדשים במסגרת הנרטיב הציוני החלו לראות בו סוג של גיבור ולהחיל עליו מאפיינים שקודם לכן אפיינו את הצבר יליד הארץ (חוצפה חנינית, זקיפות קומה, אומץ לב). היחס החיובי והאמפתי כלפי העולה והמרחב שבו הוא חי הופנה ברובו המוחלט אל העולים מן הארצות הקומוניסטיות, תופעה שיש להבין לאור היקף העלייה שהגיעה לארץ בשנות השבעים מתפוצה זו. הלגיטימציה הנרטיבית לדמות העולה מן המרחב הסובייטי היא שהיוותה עם הזמן את הבסיס לעלייתם של קולות ביקורתיים כלפי המנהיגות הילידית הקיימת והעדפה שהלכה וגברה למנהיגות חדשה (מקרב העולים).

עניין זה בא לידי ביטוי ביתר שאת במסגרת הנרטיב הליברלי. בעוד הנרטיב הציוני 'יותר' על התמודדות עם אופן קליטתו של העולה משהגיע לארץ, הנרטיב החלופי בחר בתמה זו כמוקד דיונו. המנהיגות האשכנזית השלטת התקשתה לקלוט את העולה האשכנזי שתואר כבעל סגולות הראויות לחיקוי. אל חברה המתוארת כקבוצה בלתי הומוגנית, מפוצלת ורבת מתחים הצטרף העולה כבן ברית של קבוצות שוליים והפך לדוברן. באופן זה הוא סימן את עצמו כאליטה חלופית, התמודד עם בעיות הקליטה של עצמו ופתר אותן בכוחות עצמו, וכך

ערער על מעמדה של ההגמוניה השלטת והציב מערכת ערכים משלו על סדר היום הציבורי. דינמיקה זו לא נוצרה בבת אחת אלא חלחלה אל הספרים באופן הדרגתי וסמוי: מדמויות חולניות ומעוררות חמלה לדמויות המעוררות השראה ומודל לחיקוי. בסופו של התהליך נבנה שיח חדש לחלוטין מזה הציוני, אשר ערער על השיח הקיים ושינה למעשה את פניה של החברה הישראלית, לפחות בהיבט של הדיון בעולה החדש מן המערב. לאור דברים אלה, המורה באולפן עשוי לברר עם עצמו אלו מן ההדים הללו - שאליהם הוא נחשף בילדותו - נותרו בו עד היום; מהו הנרטיב העומד בבסיס קיומו כישראלי וכיצד הוא משפיע על מהות המפגש בינו לבין העולה; מהם מיני השיח הפעילים היום בסיפורת הילדים שהוא מקריא לילדיו והאם הוא מודע למניפולציות האידיאולוגיות הגלומות בה. כל אלה ושאלות נוספות ראויות לחשיבה ביקורתית נוספת לפני שהמורה פותח את דלת כיתתו באולפן ביום הלימודים הבא.

מקורות

אבן-זהר, בשמת (1988). **צמיחת הדגם הספרותי של 'העברי החדש' בספרות העברית 1930-1880**. חיבור לקבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב.

אבן-זהר, בשמת (1999). **יצירת המערכת של ספרות הילדים בתהליך בנייתה של התרבות העברית בארץ ישראל**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.

אופיר, עדי (1990). עיון מחדש בפוקו: המיפוי של ידע וכוח. **עיון**, מא: 187-217.

אלמוג, עוז (1997). **הצבר - דיוקן**. תל אביב: עם עובד.

גביאן, אסנת (2011). **לספר סיפור בארבעה קולות: חילופי נרטיבים בסיפורת לילדים**

1960-1985. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.

גולדן, דבורה (2010). נראים כהלכה: מפגשים בין ילדים ישראלים לילדים עולים בספרות ילדים עכשווית, בתוך עדנה לומפסקי-פדר ותמר רפפורט (עורכות), **נראות בהגירה: גוף מבט ייצוג** (עמ' 140-157). ירושלים: מכון ון ליר.

דר, יעל (2002). **המעבר מסיפור של יישוב לסיפור של מדינה בספרות הילדים העברית**

1948-1939. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.

הכהן, דבורה (1994). **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**. ירושלים: יד בן צבי.

חבר, חנן (2002). 'לא באנו מן הים'. בתוך חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-הלר (עורכים), **מזרחים בישראל** (עמ' 191-211). בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

- יונה, יוסי ושנהב, יהודה (2005). **רב תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל**. תל אביב: בבל.
- לומסקי-פדר, עדנה ורפפורט, תמר (עורכות) (2010). **נראות בהגירה: גוף מבט ייצוג**. ירושלים: מכון ון ליר.
- פלד, יואב ושפיר, גרשון (2005). **מיהו ישראלי - הדינמיקה של אזרחות מורכבת**. תל אביב: אוניברסיטת ת"א.
- שביט, זהר (1998). 'התפתחות ספרות הילדים בארץ ישראל', בתוך משה לויסק (עורך ראשי), **בנייתה של התרבות העברית ביישוב היהודי בארץ ישראל**, בסדרה **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק ראשון, עמ' 439-466. ירושלים: האקדמיה הישראלית למדעים, מוסד ביאליק.
- שטיימן, יהודית (2002). **עיצוב דמותו של הילד העברי החדש כחלק מתכנון תרבות בארץ ישראל בראשית המאה ה-20**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- שפירא, אניטה (1992). **חרב היונה**. תל אביב: עם עובד.
- שפירא, אניטה (1997). **יהודים חדשים יהודים ישנים**. תל אביב: עם עובד.
- שקד, גרשון (1998). **הסיפורת העברית 1880-1980**. כרך ה': **בהרבה אשנבים בכניסות צדדיות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Ahmed, Sara (2000). *Strange Encounters: Embodied Others in Post Coloniality*. London and New York: Routledge.
- Bauman, Zygmunt (1990). *Strangers, in Thinking Sociologically* (pp. 54-70). Cambridge: Basil Blackwell.
- Baxter, Jane Eva (2005). *The Archeology of Childhood*. Walnut Creek CA: AltaMira Press.
- Garfinkel, Harold (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Hickman, Mary J. (1998). *Reconstructing Deconstructing Race: British Political Discourses about the Irish in Britain*. *Ethnic and Racial Studies*, 21 (2): 288-307.
- Hodge, Robert (1990). *Literature as Discourse: Textual Strategies in English and History*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Koops, Willem and Zuckerman, Michael (eds.) (2003). *Beyond the Century of the Child: Cultural History and Developmental Psychology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Stearns, Peter N. (2006). *Childhood in World History*. New York: Routledge.

Weiss, Meira (2002). *The Chosen Body: The Politics of the Body in Israel Society*. Stanford: Stanford University press.

ספרי ילדים:

אורגד, דורית (1975). **ספינה רעועה**. ח"מ: הד.

אורגד, דורית (1977). **ידידות במבחן**. תל-אביב: הד.

טשרנוביץ-אבידר, ימימה (1971). **מבצע 52 - או כתב הסתרים**. רמת-גן: מסדה.

לוי-רוסו, רות (1975). **מיכאל**. תל-אביב: עמיחי.

עומר, דבורה (1983). **דמעות של אש**. ח"מ: הקיבוץ המאוחד.

מיכאל, סמי (1975). **סופה בין הדקלים**, ח"מ: עם עובד.

מסינג, חיים ורון-פדר גלילה (1974). **יהודי בעל כורחו**. תל-אביב: ברונפמן.

קרן, רבקה (1977). **יומנה של נערה**. תל-אביב: עם עובד.

רוזמן, יעל (1969). **המצחיקה עם העגילים**. תל-אביב: עמיחי.

שטרייט-וורצל אסתר (1969). **נערי המחותרת**. תל-אביב: עמיחי.